

**MAVZU: XX ASRDA O‘ZBEK MUSIQA SAN’ATIDA TUB BURILISH,
YOHUD IJROCHILIK USLUBINI YANGI SHAKLI**

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
San’atshunoslik kafedrasi o‘qituvchisi
Tursunov Xusniddin Isomovich
Tel: +998-91-644-28-52
E-mail: husni2021@mail.ru*

Annotatsiya Ushbu maqolada XX asrda o‘zbek musiqa san’atining rivojlanishi, o‘zbek musiqa cholg‘u asboblarini shakllanish bosqichlari. O‘zbek musiqa san’ati rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan ustozlar ilmiy tadqiqot ishlari haqida batafsil so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Orkestr, ansambl, nota tizimi, soz masalasi, tajriba ustaxonasi, xromatik tovushqator, eksperimental laboratoriya, ijrochilik imkoniyatlari.

XX arsning boshlarida o‘zbek musiqa san’atida juda katta o‘zgarish bo‘ldi, o‘zbek xalq cholg‘ularida avval mavjud bo‘lmagan yangi, ya’ni an’anaviy ijrochilikdan farqli o‘laroq, nota yozuvi orqali ijro etish yo‘nalishining paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi. Bu o‘z navbatida Respublikamizda musiqa amaliyotida qo‘llanilayotgan cholg‘ularni zamonaviy ijrochilik talab darajasiga moslashtirish, ya’ni modernizatsiyalashtirish va ularning asosida orkestr tarkibini tashkil etuvchi cholg‘ular oilalarining yaratilish jarayoni natijasida vujudga keldi.

1943-yili ilmiy-tadqiqot eksperimental laboratoriyasining tashkil etilishi o‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik imkoniyatlarini kengaytirish borasida asosiy vazifalardan biri bo‘lmish – butun dunyoda qabul qilingan umummaqbul nota tizimi orqali kompozitorlik ijodiyotini ijro etish uchun – o‘zbek xalq cholg‘ulari amaliyotiga 12 bosqichli teng temperatsiyalashtirilgan tovush qatorni joriy etdi. Bu ushbu yo‘nalishdagi eng asosiy imkoniyatlardan biri bo‘ldi¹. O‘zbekistonda xalq cholg‘ulari orkestri taniqli musiqa targ‘ibotchisi, rus xalq cholg‘ulari orkestrining tashkilotchisi Vasiliy Andreyev ish tajribasiga tayangan holda tashkil etildi.

O‘zbek xalq cholg‘ulari orkestrlarining paydo bo‘lish manbai turli-tuman bo‘lib, ulardan asosiysi “unison orkestr” deb nomlanuvchi katta milliy cholg‘u ansambllari², va yevropacha turdagi harbiy-damli orkestrlar edi. Xalq cholg‘ularining ijrochilik

¹ Ливиев А. Исполнительская культура народных музыкальных инструментов в Республике Узбекистан. - Т., 2010, 13-бет.

² Tashmatova A. Проблемы формирования и развития оркестрового исполнительства на народных (реконструированных) инструментах в Узбекистане. - Т., 1998, 22-бет.

texnikasi va xalq musiqasi faoliyati haqida juda kam tarixiy ma'lumotlar saqlanib qolgan.

XX asr boshlarida O'zbekiston musiqa ijodiyotining ko'p ovozli ijrochilikka faol kirib borishi, yangi shakllarning rivojlanishiga hamda Sharq va G'arb o'rtasidagi yangi o'zaro munosabatlarning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.

O'zbekistonda 30-yillarning yarmida o'zbek xalq cholg'ulari orkestri shakllandi. Ushbu davrda musiqa madaniyati har tomonlama rivojlanadi. Respublika poytaxti, viloyatlarda drama teatrlari o'z faolyat ko'rsata boshlaydi. 1936-yil Markaziy Osiyoda ilk bor musiqa o'quv yurti ochildi. Musiqa san'ati yutuqlarini kech targ'ib etish uchun 1936-yil O'zbekiston Davlat Felarmoniyasi tashkil etilib, uni qoshida o'sha paytlarda (orkestr, xor, balet) deb nomlanuvchi jamoalar tuzildi.

O'zbekistonda 30-yillarning oxirida katta cholg'u jamoalarining ikki yo'nalishi aniqlandi. Birinchisi etnografik orkestr bo'lib unga T.Jalilov rahbar etib tayinlandi. Ikkinchisi "notali", ya'ni nota orqali ijro etadigan xalq cholg'ulari orkestri edi. Ushbu jamoada N.Mironov boshlagan ish A.Petrosyans tomonidan davom ettirildi. Shu tariqa jamoalar o'z ijodiy faoliyatini boshladilar.³ Shu tariqa ijrochilikni yangi shakli rivojlana boradi. Bu o'rinda eng avvalo yangi turda shakllantirilayotgan orkestr jamoasi maqsadlariga mos bo'lgan cholg'ularga ehtiyoj sezila boshlaydi. Aniqroq aytganda turli balandlikka ega torli mizrobli, torli cherta va torli kamonli cholg'ular oilasini yaratish zarurligi yuzaga kelgan edi. Xullas ushbu paytda e'tiboran o'zbek xalq cholg'ularini yangi talablar kesmida modernizatsiyalashtirish sa'yi-harakatlari boshlanadi va bu ishga mutaxassislar jamoasi jalb etiladi.

Ansambli jamoasini orkestrga aylantirish uchun soz yetushmovchili muammosi turadi. Orkestr tarkibida ikkita teng guruhlar ya'ni torli-kamonli, torli mizrobli cholg'ular oilasiga mansub guruhlar bo'lishi taqozo etiladi. Ular sozlarning diapazoni kengligini va mutanosibligini ta'minlash lozim edi. Ushbu muammoga nafaqat ustalar balki xonanda va sozandalar ham ijodiy yondosha boshladi.

1920-yillarning oxiri va 1930-yillarning boshlarida Sh.Shoumarov, M.Xarratov, R.Isaboyev va U.Zufarovlar cholg'ularni modernizatsiyalashtirish yo'lida ilk tajribalar o'tkazgan edilar. Ular asosan cholg'u diapazonini kengaytirish uchun dutor va tanbur dastalariga qo'shimcha xas-pardalar o'rnatib, ovozni kuchaytirish va yo'g'on ovozga ega bo'lish uchun cholg'ularning kosasi va dastasini kattalashtiradilar. M.Xarratov esa changing nisbatan to'liqroq va kengroq tovushqatorga ega bo'lgan namunasini yasaydi.⁴

1934-yilda Toshkent san'atshunoslik ilmiy tadqiqot instituti qoshida tajriba ustaxonasi ochiladi. Sh.Shaumarov va U.Zufarovlar samarali natijalarni qo'lga kiritadilar, G'ijjakning yangi oilasini yaratadilar. Bunda g'ijjak dastasi skripka

³ Azatgul Tashmatova "Ijrochilik san'ati tarixi" "Musiqa" nashriyoti T., – 2017 . 143-bet.

⁴ Azatgul Tashmatova "Ijrochilik san'ati tarixi" "Musiqa" nashriyoti T., – 2017 .144-bet

dastasiga o'xshash holda yassi qilib ishlanadi, bu esa ovoz diapazonini kengligi va ijro texnikasiga ma'lum darajada qulaylik yaratadilar.

Avvallari cholg'ular xalq ustalari tomonidan buyurtma bergan sozandaning gavda tuzilishidan kelib chiqqan holda hech qanday chizmasiz yasalardi⁵. Ular faqatgina cholg'u shakli va unga ishlanadigan bezaklarni qog'ozga tushirishgan xolos⁶.

Usta Usmon Zafar erkaklar uchun mo'ljallab yasagan 21-sonli an'anaviy dutori talablarga javob beradi, amaliyotda keng qo'llanilmoqda.

Keyinchalik cholg'ularning o'n ikki bosqichdan iborat xromatik tovush qatorli teng temperatsiyalashgantirilgan turlarini yaratish masalasi tug'ildi. Chunki o'zbek xalq cholg'ularini profesional kompozitorlar asarlarini ijro etish imkoniyati mavjud emas diapazoni kichikligi soz oilalari yetishmovchiligi sababdan bu davr talabiga aylangan edi.

1930-yillarning o'rtalaridan boshlab O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, professor, cholg'ushunos olim A.Petrosyans rahbarligi ostida usta-konstruktorlar S.Didenko, V.Romanchenko va A.Kevxoyanslar amalga oshira boshlaydilar. Ular har bir cholg'uning chizmalarini yaratadilar va shu chizmalar asosida cholg'ular yasashni boshlab beradilar. 1938-yilning noyabrda o'n ikki bosqichli temperatsiyalashirilgan hamda nota orqali ijro etadigan orkestr tashkil etiladi. Orkestrning badiiy rahbari va bosh dirijyori etib O'zbekiston san'at arbobi, Davlat mukofotini sovrindori, Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, professor Ashot Ivanovich Petrosyans tayinlanadi. Ko'p vaqt o'tmay orkestr jamoasi Ikkinchi jahon urushi tufayli o'z faoliyati vaqtincha to'xtatishga majbur bo'ladi. Qanchadan-qancha qiyinchiliklar bo'lishiga qaramay, orkestr 1943-yildayoq yana o'z faoliyatini tiklaydi. 1944-yilda orkestr tuzish uchun zarur bo'lgan barcha cholg'ular oilasi yaratiladi.

1965-yilda Milliy musiqiy cholg'ular tajriba fabrikasi o'z faoliyatini boshlaydi. Laboratoriya usta konstruktorlari yasagan barcha cholg'ulardan etalon sifatida bir nusxadan (chizmalari bilan birga) namuna olib kelinadi va ular bilan solishtirib ko'rib, ijro imkoniyati, sifati davr talabiga to'liq javob bergan holdagina ko'plab (konvery usulida) miqdorida ishlab chiqarishga ruxsat berilardi.

Laboratoriya nazorati ostida fabrikada ishlab chiqarilgan ilk cholg'ular, estetik jihatdan bezaklariga boy bo'masada, tembri, ovoz tarovati ijro imkoniyati bo'yicha Burma asosida yasalgan cholg'u asboblardan qolishmas edi. Keyinchalik laboratoriya fabrika bilan o'z homkorligini tugatadi va ish sifati pasayib natijada inqirozga

⁵ Usta Usmon Zafarovning shu tarzda bolalar, ayollar va erkaklar uchun maxsus yasagan uch xil o'lehdagi dutorlari laboratoriya qoshidagi "Davlat noyob ilmiy ob'ekti"da saqlanmoqda.

⁶ Usta Usmon Zafarovning han ana shunday chizmalari katta o'g'illari To'xtamurod Zafarovning shaxsiy uy arxivida saqlanmoqda.

uchraydi. O'sha davrda orkesr oldida turgan masalardan biri bu ijro repertuarini yaratishdan iborat edi. K.B.Gienko, X.Izanov, M.Nasimov, S.Jalil, S.Hayitboyev, F.Nazarov, I.Hamrayev va boshqalar o'zbek xalq kuylarini qayta ishlash qardosh xalqlar kuy-qo'shiqlarini orkestrga moslashtirib, yozishga kirishdilar.

O'sha davrda orkestrning ijrochilik vazifalari quyidagilardan iborat edi:

- bir ovozli (unison) ijrodan asta-sekin ko'p ovozli ijroga o'tish;
- kuy ohangini guruhlar bilan jo'r bo'lib chalish orqali murakkab bo'lmagan va qayta ishlangan, ya'ni orkestr uchun moslashtirilgan asarlarga murojaat qilish;
- kichik hajmdagi asarlarni hamda turli janrdagi syuita, poema, fantaziya va rapsodiyalarni ijro etish;
- ko'p ovozli asarlarni ijro etish mahoratini egallash, yakka va jo'rnavozlikni his etgan holda chalish;
- asarlarni kuy tuzulishiga, jumlasiga, zarblar bir xilligi va rang-barang unsurlariga e'tibor bergan holda ijro etish.⁷

Tabiiyki, orkestr tashkil etilgandan keyin bir qator ijodiy muammolar yuzaga keldi, bular biri nota yozuvi orqali ijro etadigan sozandalarni tayyorlashdan iborat edi. Shu bois, asarlarni nota orali ijro etish uchun juda katta musiqiy savodxonlik ishlarini olib borish davr talabasiga aylandi. Ushbu ishni amalga oshirish uchun kompozitor G'.Qodirov (Toshkent radio eshittirish qo'mitasi huzuridagi xalq cholg'ulari orkestriga), taniqli musiqa arbobi N.Mironov, pianinochi A.Podgorniy va yosh kompozitor Mutal Burxonovlar (o'zbek davlat filarmoniyasi qoshidagi xalq cholg'ulari orkestriga) jalb etildi. Ular haftasiga uch marotaba orkestr ijrochilariga nota savodini va nota orqali ijro etish qoidalarini o'rgatishga kirishdi.⁸ Shu tariqa orkestr nota orqali ijro etish, dirijyor qo'l harakatiga e'tibor berish ko'nikmalarini egallay boshlaydi.

O'zbek xalq cholg'ulari orkestrlarinig shakllanib borishi bilan birga ijro etiladigan asarlar ham reja asosida tanlana boshlandi. Ammo bu jamoani, ko'rinishi va cholg'ularning xilma-xilligidan qat'iy nazar, rosmana orkestr deb bo'lmasdi, chunki u ko'proq tarkibi kengaytirilgan ansamblga o'xshardi.

Ushbu bosqichning ilk jarayonida kompozitorlar D.Zokirov, X.Izomov, B.Gienko, S.Jalil, F.Nazarov, S.Xayitboyev va I.Hamroyevlar o'zbek xalq kuy va qo'shiqlarini qayta ishlaganlar va orkestr uchun moslashtirganlar hamda jamoaning ijrochilik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zlarining maxsus asarlarini yoza boshlaganlar. Kompozitorlar asosiy e'tiborni vertikal yo'nalishga emas, balki

⁷ Azatgul Tashmatova "Ijrochilik san'ati tarixi" "Musiqi" nashriyoti T., – 2017. 147-bet

⁸ Muallifning kompozitor X.Izomov bilan 1996-yil 25-aprelda bo'lgan suhbatidan.

gorizontal yo'nalishga qaratganlar. Ijrochilikda yengillik yaratgan. Ular o'z partituralarida xalq kuylariga murojaat qilar edilar, asarda mavjud bo'lgan ko'p ovozlilikka xos unsurlarni qidirib topar, bir cholg'u guruhining kuy ohangini ijro etishga undasa, ikkinchisiga jo'rnavor tovushlarni cho'zib turishni buyurar, qolganlarini esa dutor cholg'usida ko'p uchraydigan kvarta-kvinta oralig'idagi intervallarni garmonik, ya'ni bir paytda ijro etishga jalb etardi.

Aynan bu ko'rinish o'zbek xalq kuy va qo'shiqlarida uchraydigan ko'p ovozlilik unsurlaridan biri bo'lib, o'z o'rnida ijrochilar uchun muayyan qulayliklar yaratgan. Izlanishlar natijasida avvalo o'zbek xalq kuylarini ko'p ovozda ohangdosh tovushlar bilan to'ldirib, musiqiy ifodasini boyita, ikkinchi tomondan o'zbek sozanda va ijrochilarini ko'p ovozli musiqani ijro etish mahoratini egallash va yangicha fikrlashga chorlaydi.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Azatgul Tashmatova "Ijrochilik san'ati tarixi" "Musiqqa" nashriyoti T., – 2017 .
2. Вызго Т., Петросянц А. Оркестр узбекских народных инструментов. - Т., 1962.
3. Кузнецова Г, Садыков Ф. Государственный оркестр народных инструментов имени Тохтасина Джалилова. - Т., 1990.
4. Tashmatova A. Doni Zokirov nomidagi davlat xalq cholg'ulari orkestri. - T., 2015.
5. Керимов К. Оркестр азербайджанских народных инструментов. - Баку., 1959 (25-30).
6. Имханицкий М. История исполнительства на русских народных инструментах. – М., 2002, (142-153).